

University of Groningen

Arnulfus van Oudenburg, bisschop van Soissons (1087), mens en model

Nip, Renée Ineke Apolonia

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1995

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Nip, R. I. A. (1995). *Arnulfus van Oudenburg, bisschop van Soissons (1087), mens en model: een bronnenstudie*. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

2 De aard van de bronnen

Voor onze kennis van het leven van Arnulfus beschikken we bijna uitsluitend over hagiografische teksten, waarvan de twee redacties van de *Vita Arnulfi*, de *vita brevior* en de *vita longior*, de belangrijkste zijn. Voor de wereld waarin hij leefde en zijn hagiografen werkten, Vlaanderen en Noord-Frankrijk in de tweede helft van de elfde en de eerste helft van de twaalfde eeuw, zijn ook andere bronnen voorhanden. We kunnen daarvoor putten uit andere historiografische werken, zoals bijvoorbeeld de zeer beknopte *Annales Blandinienses* en *Annales Elnonenses* en de meer uitgebreide werken van Lampert van Hersfeld en Galbert van Brugge, maar ook uit de autobiografie van de Noordfranse abt Guibert van Nogent⁴⁹. Daarnaast vormen de brieven van paus Gregorius VII en bisschop Ivo van Chartres⁵⁰, oorkonden en andere documenten belangrijke informatiebronnen. Als bron voor de historische werkelijkheid geldt de hagiografie als de minst betrouwbare, maar de andere historiografische teksten zijn evenmin altijd gemakkelijk te interpreteren. Ook documenten bieden voor de onderzochte periode niet de zekerheid die er in de moderne tijd van verwacht wordt.

De zo verworven kennis vertoont nog grote leemten. Vaak gaat het om eenmalige vermeldingen en is controle niet mogelijk. Sommige teksten verschaffen elkaar aanvullende gegevens, terwijl andere voor verwarring zorgen door, al dan niet schijnbare, tegenstrijdigheid en onwaarschijnlijkheid. Om eventuele discrepanties te kunnen doorgronden en zo mogelijk uit de weg te ruimen is het noodzakelijk ons te verdiepen in de aard van de verschillende soorten teksten. De nadruk zal daarbij liggen op de hagiografie, een term die hier in beperkte betekenis wordt gebruikt voor heiligenlevens, *vitae*. Onder hagiografische teksten worden geschriften verstaan die voor de verering van een heilige zijn vervaardigd⁵¹. Voor het grootste deel gaat het daarbij om *vitae*. Daarnaast zijn er mirakelboeken, waarin de postume wonderen van een heilige werden opgetekend, als ook gebeden en hymnen. Ook de verslagen van de gebeurtenissen rond de heiligverklaring, zoals de verheffing van de stoffelijke resten van de heilige uit het graf in de aarde en het overbrengen ervan naar een waardiger rustplaats, de *elevatie* en *translatie*, behoren tot de hagiografie. In dit hoofdstuk zal alleen aandacht worden besteed aan de *vitae* en wordt met de term hagiograaf een schrijver daarvan bedoeld. Reden daarvan is enerzijds dat onze belangrijkste bron

⁴⁹ Grierson ed., *Les Annales de Saint-Pierre de Gand et de Saint-Amand*; Schmidt en Fritz ed. trl., *Lampert von Hersfeld: Annalen*; Rider ed., *Galbertus notarius Brugensis. De multro, traditione, et occisione gloriosi Karoli Comitis Flandriarum*; Ross trl., *Galbert of Bruges. The murder of Charles the Good, Count of Flanders*; Demyttenaere trl., *Galbert van Brugge. De moord op Karel de Goede*; Labande ed. trl., *Guibert de Nogent. Autobiographie*.

⁵⁰ Caspar ed., *Das Register*; Cowdrey ed. trl., *The Epistolae*; Schmale ed. trl., *Quellen*; Ivo van Chartres, *Epistolae*, PL 142, 11-503; Leclercq ed., *Yves de Chartres*.

⁵¹ Delehaye, *Les légendes*, 2.

de levensbeschrijving van Arnulfus is - de andere hagiografische teksten zijn, zoals gezegd, van recentere datum en bevatten geen feitelijke informatie - en anderzijds dat het gebruik van hagiografie als historische bron lange tijd door historici met de nodige argwaan is bezien⁵². Inmiddels worden de mogelijkheden om aan deze teksten kennis over de middeleeuwen te ontleen uitgebreid verkend. De mediaevisten die zich daarmee bezighouden, bewegen zich voornamelijk op het gebied van de religieuze en mentaliteitsgeschiedenis en dat van de genderstudies.

Hagiografie: een historiografisch genre

De niet-hagiografische verhalende bronnen die voor deze studie beschikbaar zijn, worden hier gemakshalve zonder nadere karakterisering als historiografische teksten aangeduid. Het onderscheid tussen hagiografie en historiografie wordt vaak gemaakt, maar is enigszins kunstmatig, aangezien heiligenlevens, evenals onder andere annalen, kronieken en gesta, als een genre binnen de historiografie kunnen worden beschouwd. Enig voorbehoud met betrekking tot bepaalde vitae waarin het fictieve element zo overheerst dat zij beter legenden kunnen worden genoemd, is op zijn plaats⁵³. Deze historiografische genres vertonen onderling zowel overeenkomsten als verschillen, maar als het om de waarde als bron van de teksten gaat, zijn de overeenkomsten het belangrijkste. Onder geschiedschrijvers worden hier dus eveneens hagiografen verstaan. Ook de historiografie uit deze periode bevat veel dat ons gevoel van waarheid en werkelijkheid ernstig op de proef stelt. Feit en fictie lijken dikwijls in elkaar over te lopen. Evenals bij heiligenlevens kan dat leiden tot vragen naar de betrouwbaarheid en bruikbaarheid van deze teksten voor onze kennis van het te bestuderen tijdvak. Dat probleem speelt bijvoorbeeld een grote rol bij de beeldvorming, voornamelijk op basis van de geschriften van Lampert van Hersfeld en Galbert van Brugge, betreffende Robrecht de Fries (1071-1093), de Vlaamse graaf die grote invloed op het leven van de heilige Arnulfus heeft uitgeoefend⁵⁴.

Een kenmerk van de geschiedschrijving in het algemeen is, dat het beeld van het verleden dat daarin wordt gepresenteerd, niet de objectieve werkelijkheid kan bieden, maar een beeld dat wordt beïnvloed door tal van factoren, zoals werkwijze, doelstelling en literaire vormgeving. Deze factoren hangen nauw samen met het gezichtsveld van de schrijver, dat wordt bepaald door de tijd en omstandigheden waarin hij werkt, zijn persoonlijkheid, zijn ontwikkeling en zijn capaciteiten. De aard van het narratieve bronnenmateriaal brengt met zich mee dat wij onze primaire kennis van het verleden voornamelijk ontleen aan de visie die de schrijvers uit die tijd daarop hebben gegeven. Als we dit met enige kans van slagen willen doen, moeten we eerst achterhalen welke de

⁵² Een overzicht van de discussie en literatuur is te vinden bij Van 't Spijker, *Als door een speciaal stempel*, 11-19; zie ook Graus, *Volk*, 25-39.

⁵³ Zie voor de verschillende typen heiligenlevens die men zou kunnen onderscheiden: Aigrain, *L'hagiographie*, 156-170; Schmale, *Funktion*, 111-114.

⁵⁴ Zie pp. 122-123.

grondslagen van hun visies waren. Behalve hun doelstellingen en werkwijze, zullen wij ook hun opvattingen over ‘waarheid’ en ‘werkelijkheid’ moeten nagaan.

We zullen dan zien dat de doelstellingen en methodes van de middeleeuwse geschiedschrijvers sterk afwijken van de onze. Hun produkten doen ons daardoor twifelen aan hun betrouwbaarheid. Wij zijn geneigd een gegeven pas als waar te aanvaarden, wanneer het in verschillende bronnen, bij voorkeur niet-literaire documenten, bevestiging vindt. Voor de periode die hier wordt onderzocht, zijn oorkonden en andere acten echter schaars en het merendeel van de overgeleverde stukken is niet in origineel bewaard gebleven. Het kan gaan om latere afschriften, waarin afwijkingen ten opzichte van het origineel kunnen zijn geslopen, maar soms ook om vervalsingen. Voor deze bronnen zullen we eveneens de motieven en ideeën van de makers moeten achterhalen.

Het zal inmiddels duidelijk zijn dat we op grond van de beschikbare bronnen maar moeizaam een beeld van het door ons gezochte verleden kunnen verkrijgen. We zullen ons dus vaak tevreden moeten stellen met de meest waarschijnlijke hypothese en ons dikwijls moeten beperken tot een ‘hoe het geweest kan zijn’.

Het verschil tussen hagiografie en andere historiografische genres is niet zo groot als we wel eens geneigd zijn te denken. Zowel hagiografische als andere historiografische teksten vormen literaire genres met eigen conventies, ontleend aan beroemde, tot model geworden werken⁵⁵. Bovendien zijn beide, historiografie en hagiografie, doelgericht. De schrijvers hadden daarbij veelal dezelfde doelstellingen, namelijk God te loven in zijn werken en dienaren en dienaressen, en het publiek te onderrichten door vast te leggen wat voor het nageslacht van belang was⁵⁶. In de proloog van de *Vita Arnulfi* zegt de hagiograaf dat hij de grote werken van God bekend wil maken, die wijzen en geleerden tot dan toe in diepe stilte hebben laten rusten⁵⁷. Hij doet dat niet uit eigendunk en tot eigen roem, maar omdat hij het nuttig acht⁵⁸. Een historiograaf uit dezelfde tijd, Galbert van Brugge, beschreef in zijn verslag van de moord op de Vlaamse graaf Karel de Goede (1127) alles wat de Vlamingen in die tijd door goddelijke beschikking overkomen was. Hij droeg zijn werk op aan het nageslacht en zijn doel was de lezers te vermanen nooit hun aardse heersers, die ze dienden te beschouwen als door God over hen aangesteld, te minachten of te verraden⁵⁹.

⁵⁵ Vgl. Aigrain, ‘*L’hagiographie*’, 206-246; zie voor het genreprobleem in de hagiografie Van Uytfanghe, ‘Het ‘genre’ hagiografie’, 66-67; zie voor de verschillende genres van de historiografie Guenée, *Histoire*, 203-207; Schmale, *Funktion*, 105-23; Van Mingroot, *NAGN* 3, 427-430.

⁵⁶ Simon, ‘*Untersuchungen*’ I, 81-83.

⁵⁷ Zie bijlage 1, editie van de *vita brevior* naar ms. A: f. 253v17-19: *vt per mee pusillitatis obsequium. qualitercumque palam fierent magna opera dei. que sapientes et docti hactenus. neglexerunt sustollere de profundo silentij.*

⁵⁸ Ibidem, f. 253v17: *non typo elationis, sed obtentu utilitatis.*

⁵⁹ Galbert van Brugge, *De multro*, prol., ed. Rider, 2-5; trl. Ross, 80; trl. Demyttenaere, 75-76. Zie voor de ideeën van Galbert: Demyttenaere, ‘*Mentaliteit*’, 107-126.

Hagiografen streefden er daarnaast naar hun lezers en luisteraars tot navolging te activeren. De inhoud van hun geschiedverhaal was daaraan ondergeschikt, omdat zij als schrijvers meer waarde hechtten aan de ideeën die ze moesten uitdragen dan aan de feitelijke werkelijkheid. Ook daarin bestaat grote overeenkomst tussen hagiografie en historiografie. In veel historiografische werken uit de vroege en hoge middeleeuwen staan personen, meestal vorsten, centraal en worden hun daden beschreven, zoals bijvoorbeeld in de *Gesta Normannorum Ducum*, die ook voor deze studie geraadpleegd moet worden⁶⁰. Daarnaast zijn er levensbeschrijvingen van niet-heiligen overgeleverd, waarvan die van Karel de Grote door Einhard een van de bekendste is. Tot de twaalfde eeuw zijn deze echter schaars⁶¹. In al deze gevallen is het opmerkelijk dat de persoonlijkheid van deze mensen nauwelijks tot leven komt. Evenals in een heiligenleven ging het niet om het individu, maar om dat wat het vertegenwoordigde, het ideaalbeeld van een vorst of andere ambtsdragers. Vanaf de twaalfde eeuw neemt de aandacht voor het individuele aspect toe⁶².

De feitelijke werkelijkheid nam voor de hagiograaf weliswaar een ondergeschikte plaats in, maar daaruit mag toch niet de conclusie worden getrokken dat hij fictie schreef. Binnen de mogelijkheden die het genre bood streefden de auteurs, zo valt in de prologen te lezen, er naar de waarheid weer te geven⁶³. Ook de auteur van de *Vita Arnulfi* zegt in zijn proloog dat hij hoopt dat de waarheid van alles wat hij schrijft niet zal worden betwijfeld⁶⁴. Evenals andere historiografen hielden hagiografen zich bezig met het waar gebeurde en schreven dus geschiedenis⁶⁵. Met behulp van gegevens over de herkomst van hun hoofdpersonen, het noemen van de geboorteplaats en het aangeven van verwantschapsrelaties, en het dateren van gebeurtenissen aan de hand van regeringsjaren van kerkelijke en wereldlijke vorsten verankerden zij hun verhaal in de historische werkelijkheid. Weliswaar behandelden zij deze niet in haar geheel, maar slechts een aspect daarvan, namelijk het heilige op aarde zoals dat tot uiting kwam in bepaalde personen. Hagiografen probeerden de inwerking van het goddelijke in de aardse werkelijkheid weer te geven, terwijl historiografen zich meer richtten op het beschrijven van de aardse werkelijkheid om daarvan de plaats binnen het grotere geheel van de goddelijke werkelijkheid te kunnen bepalen⁶⁶. Middeleeuwse geschiedschrijvers zouden verbaasd zijn over onze drang om te willen weten wat er allemaal precies is gebeurd. Volgens hun opvattingen gaat het niet allereerst om volledigheid van

⁶⁰ *Gesta Normannorum Ducum*, ed. Van Houts.

⁶¹ Schmale, *Funktion*, 112.

⁶² Southern, 'Aspects' I, 183; Schmale, *Funktion*, 115-17; Von der Nahmer, *Die lateinische Heiligenvita*, 72-73; Angenendt, *Heilige*, 147-148.

⁶³ Simon, 'Untersuchungen' I, 96-98 en II, 89-94; Milis, 'Ermities', 42.

⁶⁴ A f. 253v25: *Porro de istorum veritate nullius mens vertatur in ambiguum*.

⁶⁵ Schmale, *Funktion*, 112-113; Delehay, *Les légendes*, 2 en 61-64.

⁶⁶ Ebels-Hoving, 'Facta', 60-61; Heffernan, *Sacred Biography*, 35-36.

feiten, maar is vooral van belang welke kennis over de bedoelingen van God uit hun verhaal kan worden afgeleid⁶⁷.

Aanleiding voor het schrijven van een heiligenleven was in de middeleeuwen dikwijls - ook in het geval van Arnulfus - de wens om met behulp daarvan een heiligverklaring te bewerkstelligen. Het kwam echter ook voor dat een *vita* pas later werd geschreven om de verering te bevorderen. De vervaardiging ervan betekende voor de, dikwijls anoniem gebleven, auteur bovendien het verrichten van een vrome daad, een lofzang op de heilige en eerbetoon aan God, die door middel van de heilige een helpende hand reikte aan de mensen op aarde. Heiligenlevens werden aan kloosterlingen voorgelezen tijdens de maaltijd. Delen ervan werden als lezingen verwerkt in de liturgie en gebeurtenissen uit de *vitae* werden aangehaald in preken, gebeden en hymnen. Doel van deze hagiografische teksten was lezers en luisteraars te onderrichten en te inspireren. Heiligen werden de gelovigen ten voorbeeld gesteld. Daarbij ging het er niet om de levenswijze en daden van de heiligen tot in de kleinste bijzonderheden na te volgen, want dat was niet voor gewone stervelingen weggelegd. Heiligen waren nu eenmaal uitzonderlijke mensen, door wie God Zijn goede werken verrichtte. Hun intenties en deugden echter wezen de gelovigen de weg naar het eeuwig leven en hun kracht bood moed en troost. Na hun dood traden zij op als bemiddelaars tussen God en de zondige mensen⁶⁸.

Het spreekt vanzelf dat de functie van een heiligenleven vereiste dat de tekst aansluiting vond bij de normen en idealen van het beoogde publiek⁶⁹. De gelovigen zouden zich alleen aangesproken voelen, wanneer zij in de *vita* hun idee van heiligheid terugvonden en het waardevolle van de heilige voor hun eigen bestaan herkenden. Het kon gebeuren dat een bestaande *vita* niet langer leek overeen te komen met het toegenomen aanzien van de heilige of niet meer beantwoordde aan de smaak van het publiek. Deze teksten waren daarom voortdurend aan verandering onderhevig, omdat ze steeds werden aangepast aan nieuwe opvattingen die andere tijden en omstandigheden met zich meebrachten. *Vitae* werden gewijzigd of zelfs geheel herschreven en soms veranderde daarbij het beeld van de heilige volkomen.

In de oudste levensbeschrijving van Godelieve van Gistel, die ter gelegenheid van haar heiligverklaring door de monnik Drogo van Sint-Winoksbergen werd geschreven, noemt de hagiograaf haar een martelares. Godelieve was het slachtoffer geworden van de intriges van haar schoonmoeder en uiteindelijk door toedoen van haar echtgenoot Bertulf vermoord. De hagiograaf vergelijkt haar met Jezus, het Lam Gods dat zich gewillig naar de slachtbank liet leiden, en Bertulf met de verrader Judas⁷⁰. In de veertiende eeuw voldeed deze *imitatio Christi* niet langer ter verklaring voor haar heiligheid en werd een nieuwe *vita* geschreven. Daarin wordt zij als maagd en

⁶⁷ Leclercq, *L'amour*, 59.

⁶⁸ Aigrain, *L'hagiographie*, 235-246.

⁶⁹ De Gaiffier, 'Hagiographie et historiographie', 141; Schmale *Funktion*, 101-102; zie ook de verschillende bijdragen in: *Les fonctions des saints*.

⁷⁰ *Vita Godeliph* c. 10, ed. Huyghebaert en Gyselen, 58-61; Nip, 'Godelieve', 206.

martelares beschreven. Volgens de onbekend gebleven schrijver had Godelieve voor Christus haar maagdelijkheid willen bewaren, maar werd zij door haar ouders op last van de graven van Boulogne en Vlaanderen uitgehuwelijkt. God beschikte het echter zo dat haar echtgenoot een afkeer van haar had en zij haar maagdelijkheid niet verloor⁷¹. Deze vita diende sindsdien als de basis voor de verering die Godelieve in Vlaanderen geniet.

Daarnaast bracht iedere tijd en elk gebied zijn eigen heiligen voort. De wijze waarop en de omstandigheden waaronder de heilige de van hem verwachte deugden beoefende en daden verrichtte, verloren nu eenmaal na verloop van tijd aan herkenbaarheid. Zo vernietigde bisschop Martinus van Tours (†c.397) heidense heilighdommen, maar bewerkstelligde een elfde-eeuwse heilige als Arnulfus van Soissons de overdracht aan de geestelijkheid van kerkelijke goederen die om welke reden dan ook in handen van leken waren. In de elfde eeuw was het niet meer voldoende dat heiligen in alle nederigheid en gehoorzaamheid een verregaande vorm van ascese nastreefden. Ze werden geacht zich niet uitsluitend om hun eigen zieleheil te bekommeren, maar ook om dat van hun medemensen. Naast wereldverzaking werd toewijding aan de gemeenschap belangrijk⁷².

Een typisch voorbeeld van een lokale heilige was Walfridus van Bedum, die in het laatst van de tiende of in het begin van de elfde eeuw door de Vikingen werd vermoord en vanaf de elfde eeuw in de Groninger Ommelanden als martelaar werd vereerd. Zijn cultus maakte deel uit van de kerstening van dit gebied en versterkte het saamhorigheidsbesef van de bevolking, die haar vrijheid tegen vreemde landsheren durfde verdedigen. Hij werd tot symbool van nieuwe ontwikkelingen, zoals een georganiseerde waterstaatszorg en rechtshandhaving⁷³. De gelovigen vonden ongetwijfeld de grootste troost en bemoediging in de wetenschap dat God ook onder hun eigen tijd- en streekgenoten mensen geschikt bevond om tot heilige te verheffen.

Met de nieuwste versie van een vita verloor een oudere haar waarde en daardoor zal een heiligenleven vaak niet in alle fases van zijn ontwikkeling bewaard zijn gebleven. In het gunstigste geval kunnen verschillende overgeleverde versies in de volgorde worden geplaatst waarin ze waarschijnlijk zijn ontstaan. Over al dan niet ontbrekende tussenschakels kan daarbij geen uitsluitel worden gegeven. Het zoeken naar de ‘oertekst’ van een vita is dus meestal vergeefse moeite⁷⁴. We moeten er op bedacht zijn dat een overgeleverde versie van een heiligenleven elementen kan bevatten die op verschillende tijdstippen door meer dan één auteur om uiteenlopende redenen zijn ingevoegd. Het ontrafelen daarvan is een hachelijke zaak, maar onontkoombaar wanneer we aan dergelijke teksten kennis over de historische werkelijkheid proberen te ontle-

⁷¹ *Vita altera* c. 18-21, AASS Iul. II, 418-419.

⁷² Van 't Spijker, *Als door een speciaal stempel*, 145; Laudage, *Gregorianische Reform*, 121.

⁷³ Van Schaïk, *Walfridus*, 41-48 en 115.

⁷⁴ Delehaye, *Les passions*, 260-72; De Gaiffier, ‘Hagiographie et historiographie’, 149.

nen⁷⁵. Voor het doel van deze studie is het daarom noodzakelijk eerst te proberen of we het ontstaan en de ontwikkeling van de levensbeschrijvingen van Arnulfus, bisschop van Soissons, kunnen achterhalen.

De hagiografische werkwijze

Een hagiograaf was er als gevolg van zijn doelstelling niet op uit de levensloop van zijn hoofdpersoon in al zijn facetten uiteen te zetten en schreef daarom geen biografie in de moderne betekenis van het woord⁷⁶. Waar het hem om ging, was het heilige aan te tonen en zijn hoofdfiguur een plaats te geven in de galerij van sinds jaar en dag alom geaccepteerde, grote heiligen. Dat was vooral nodig voor de 'eigentijdse' heiligen. Martelaren en andere 'oude' heiligen werden de hele middeleeuwen door vereerd, maar daarnaast bestond er, als gezegd, behoefte aan helden uit de eigen belevingswereld van de gelovigen. Vanaf het moment waarop in een gekerstende wereld de martelaarsdood niet meer kon dienen als de enige weg naar heiligheid, moest naar andere criteria worden gezocht. Wat maakte dat iemand door anderen als heilig werd beschouwd?

Het belangrijkste element van heiligheid was de navolging van Christus, de *imitatio Christi*, en vervolgens ook van heiligen die dat al met veel succes hadden gedaan. Bronnen voor de kennis van het heilige waren het Oude en Nieuwe Testament, de apocriefe boeken, de acten van de martelaren en heiligenlevens uit het vroege christendom. De schrijvers van vitae zochten bovendien de overeenkomsten tussen hun hoofdfiguren en erkende heiligen. In de *Vita Arnulfi* vinden we, zoals nog zal blijken, overeenkomsten met bijvoorbeeld Arnulfus van Metz (†c.640) en Martinus, twee heilige bisschoppen die in Frankrijk grote verering genoten en die evenals Arnulfus hun adellijke leven hadden verruild voor de geestelijke staat. Dergelijke gelijkenissen dienden ter herkenning en als bevestiging van het waarheidsgehalte van de boodschap van de vita. Dat was mogelijk, omdat het heilige als niet individueel gebonden werd beschouwd, maar als algemeen geldend, door God bepaald en van Hem afkomstig⁷⁷. Hij gaf met Zijn genade enkele individuen de kracht binnen de omstandigheden van hun aardse bestaan de christelijke deugden te beoefenen op een niveau dat ver boven dat van een gewone sterveling uitsteeg. Wanneer zij daarin slaagden, werden zij tot een instrument om Zijn plan te volvoeren. In zijn proloog van de levensbeschrijving van Arnulfus geeft de hagiograaf blijk van die overtuiging door te spreken van de heiligheid en wonderbare werken die Christus aan zijn dienaar Arnulfus heeft vergund⁷⁸. Heiligen bezaten het vermogen op te treden als bemiddelaars tussen mens en God: enerzijds maakten zij deel uit van de

⁷⁵ Graus, *Volk*, 33; Ridyard, *The Royal Saints*, 56.

⁷⁶ Zie voor het volgende o.a. Von der Nahmer, *Die lateinische Heiligenvita*, 3-10; Angenendt, *Heilige*, 138-148.

⁷⁷ Schmale, *Funktion*, 114-115.

⁷⁸ A f. 253v29-30: *Vite igitur sanctitatem et virtutum opera. que christus dominus modernis temporibus suo militi arnulpho contulit.*

zondige wereld en kenden zij beter dan wie ook de bedreigingen van het zieleheil en de noden van de mensen om hen heen, anderzijds werden zij tot tussenpersonen door hun bijzondere relatie met God die zo zichtbaar actief in hen aanwezig was. Na hun dood, wanneer hun de hemelse zaligheid ten deel was gevallen, konden zij des te beter als bemiddelaars en voorsprekers fungeren.

Uit deze opvatting valt te verklaren, dat zelfs een hagiograaf die lange tijd in de omgeving van zijn hoofdpersoon had geleefd, toch maar weinig feitelijke gegevens over diens leven vermeldde. Het maakt eveneens begrijpelijk waarom schrijvers hele passages uit andere heiligenlevens overnamen. Dat gebeurde bijvoorbeeld wanneer er weinig of geen gegevens over de heilige bekend waren, zoals in het geval van de eerste bisschoppen van Maagdenburg. De auteur die hun levens wilde beschrijven, maar daarvoor geen bronnen bezat, nam zijn toevlucht tot de *Gesta archiepiscoporum Hammaburgensium* van Adam van Bremen⁷⁹. In zijn optiek werd daarmee de waarheid van zijn geschrift geen geweld aangedaan. Het ging namelijk niet om het voor het individu kenmerkende, maar om het heilige dat in de kern in alle heiligen gelijk was. Milo, bisschop van Terwaan, schreef in de twaalfde eeuw een vita van Principius, de eerste bisschop van Soissons (†c.511), hoewel er, zoals hij toegaf, wel erg weinig bekend was over deze heilige belijder. Daarom had hij, zo zegt hij, *generalia* aan Principius toegeschreven alsof het *specialia* waren. Onder *specialia* verstond hij de gegevens over de heilige zelf, bijvoorbeeld over zijn afkomst en verwantschap met de heilige Remigius. De overige gegevens waren *generalia*, die voor heilige belijders in het algemeen golden en aan de werken van Gregorius de Grote zijn ontleend⁸⁰. Los van de historische context, die een volstrekt ondergeschikte rol vervulde, was in beginsel voor ieder type heilige het ene leven in te wisselen voor het andere. Daarnaast konden heiligen gekend worden in hun navolgers. Vanuit die visie nam ook iemand als Walter Daniel fragmenten uit andere heiligenlevens op in zijn *Vita Aelredi*, hoewel hij de heilige goed had gekend. Op die manier werd Aelred verbonden met andere heiligen en werd hij boven het individuele verheven en opgenomen in de gemeenschap van de heiligen⁸¹.

Bij deze zienswijze sloot goed het gebruik aan om door citaten en verwijzingen naar de bijbel en schrijvers die als autoriteiten werden beschouwd, een werk in een bepaald literair genre in te voegen. Ook op die wijze werd de nadruk op het algemene in plaats van het individuele gelegd⁸². Het geschrift schaarde zich daarmee in de rij van eerbiedwaardige boeken die een bewijs van heiligheid vormden en deel van de cultus uitmaakten⁸³. Zoals evenzeer gebruikelijk was in andere literaire genres, namen hagiografen voor hun geschriften de werken van illustere voorgangers tot voorbeeld. Ook hierin verschilden hagiografen niet van historiografen. De plaats die een

⁷⁹ Schmale, *Funktion*, 103.

⁸⁰ Dolbeau, 'Hagiographie', 234-235.

⁸¹ Heffernan, *Sacred Biography*, 113-15.

⁸² Schmale, *Funktion*, 101.

⁸³ Heffernan, *Sacred Biography*, 16 en 35.

heiligenleven binnen de literaire traditie innam, was medebepalend voor de authenticiteit en status van de heilige. Belangrijke modellen waren bijvoorbeeld de beschrijvingen van het leven van de heremiet Antonius (†c.357) van de hand van Athanasius en de levensbeschrijving door Sulpicius Severus van Martinus (†c.397), bisschop van Tours, de eerste heilige in het westen die geen martelaar was, en die van Benedictus (†c.547) door Gregorius de Grote⁸⁴. We zullen zien dat in de *vita* van Arnulfus herinneringen worden opgeroepen aan onder meer Antonius en Martinus.

De soms vergaande modellering die werd toegepast, was van grote invloed op de structuur en inhoud van het verhaal. Hoe groot de verscheidenheid aan teksten ook is, toch lijken ze allemaal variaties op hetzelfde thema. De *vitae* wemelen van de gemeenplaatsen, *topoi*, en vertonen in grote trekken hetzelfde verloop. De gebruikte stereotypen zijn evenwel niet inhoudsloos, maar door de hagiograaf welbewust gekozen. Het ging misschien niet meer om de letterlijke betekenis, maar iedereen wist wat ermee werd bedoeld. Deze zegswijzen brachten herkenning⁸⁵. Een bekend voorbeeld is de vermelding dat een heilige al op jonge leeftijd het bedachtzame gedrag van een grijsaard vertoonde. Principius gaf volgens zijn hagiograaf als jongen al de voorkeur aan de ernst van een oude man boven jeugdige onbezonnenheid, terwijl van Arnulfus wordt gezegd dat hij, hoewel jong, de wijsheid en ernst bezat van een oude man⁸⁶. Naarmate de auteur verder van zijn onderwerp afstond en minder daarover te weten kon komen, verloor het geschetste ideaalbeeld aan individuele trekken.

Deze opvattingen hadden vanzelfsprekend gevolgen voor de werkwijze van hagiografen. Evenals andere geschiedschrijvers zochten zij gegevens bij elkaar, selecteerden en interpreteerden de verkregen informatie, en goten die in een verhaalvorm. Ze beriepen zich op betrouwbare bronnen, bij voorkeur mondelinge verslagen van ooggetuigen, waaraan van oudsher meer waarheidsgehalte werd toegekend dan aan het geschreven woord⁸⁷. Toen paus Calixtus bij zijn bezoek aan Cluny in 1120 de heiligheid van abt Hugo, die in 1109 was gestorven, besprak, liet hij de geschriften over diens leven en wonderdaden links liggen. Hij verkoos mensen die het konden weten te laten vertellen wat ze gezien en gehoord hadden⁸⁸. Ook de auteur van de *vita Arnulfi*

⁸⁴ Ibidem, 32; Schmale, *Funktion*, 112.

⁸⁵ Curtius, *Europäische Literatur*, 79 en 89; Schmale, *Funktion*, 114-115; Von der Nahmer, *Die lateinische Heiligenvita*, 153-169.

⁸⁶ Dolbeau, 'Hagiographie', 252: *licet puerilem ageret etatem, senilem tamen immaturis iam moribus preferebat grauitatem*; A. f. 254v7-8: *licet iuuenis. senili tamen prudentia pollens et grauitate*; vgl. Curtius, *Europäische Literatur*, 108-112.

⁸⁷ Guenée, *Histoire*, 74; Partner, *Serious Entertainments*, 61-62; Beer, *Narrative Conventions*, 10; Fleischmann, 'On the Representation', 281-282; Ebels-Hoving, 'Facta', 55.

⁸⁸ Barlow, 'The canonization', 299.

beroept zich er in de proloog op dat hij zijn informatie heeft van mensen die erbij geweest waren⁸⁹. In de *vita brevior* wordt verteld dat hij tijdens een verblijf in Oudenburg gesproken heeft met Everolfus, die tot zijn dood de metgezel van Arnulfus was geweest, met Adzela, een zuster van de heilige en met Arnulfus, abt van Oudenburg en een neef van Arnulfus (LVI). Betere getuigen voor het leven en de werken van Arnulfus kon hij zich niet wensen. Na voltooiing legden de auteurs, blijkens hun prologen, graag hun tekst voor aan een autoriteit⁹⁰. Deze moest het geschrift beoordelen op waarheidsgehalte en kwaliteit. Tevens moest hij bepalen of de tekst zou worden vernietigd of ter meerdere kennis door de Kerk worden uitgedragen. Ook dit is een topos en zal daarom meestal nauwelijks meer dan een formaliteit zijn geweest om te voldoen aan de literaire eisen van de tijd. In de begeleidende brief die Hariulfus met de *Vita Arnulfi* naar Lambertus, bisschop van Noyon en Doornik stuurde, deed de abt een beroep op Lambertus om met zijn bisschoppelijk gezag te bewerken dat zijn geschrift ofwel tot nut van de heilige Kerk zou worden gelezen, gekend en nagevolgd ofwel in stilte zou worden gesmoord⁹¹.

Vergeleken met de moderne wetenschappelijke methode was die van de middeleeuwse geschiedschrijvers gebrekkig. De auteurs gingen voor hun onderwerp uit van het bronnenmateriaal dat binnen hun bereik lag, maar hun ontbrak de mogelijkheid alles wat er zou kunnen zijn bij elkaar te brengen. Door het onvoorwaardelijke vertrouwen van schrijvers in verslagen van ooggetuigen kwamen zij er niet toe deze met andere soorten bronnen te verifiëren. De gegevens die zij bezaten waren door hun werkwijze fragmentarisch en anecdotisch. Zij konden een aanvulling op elkaar betekenen, maar evengoed juist met elkaar in tegenspraak zijn⁹².

Bij de selectie van hun gegevens speelden behalve de genre-gebonden doelstellingen nog andere elementen een rol. Allereerst waren dat de motieven van de schrijver en van de eventuele opdrachtgever om op dat moment op die plaats juist dat onderwerp aan te vatten. Meestal werden deze niet expliciet onder woorden gebracht. Zo kon een abt ernaar streven meer bekendheid te geven aan een heilige die in zijn klooster begraven lag om op die manier een grotere toeloop van pelgrims te bewerkstelligen. Of een vorst wilde zijn positie verstevigen door de roemrijke daden van zijn voorvaderen onder de aandacht te brengen. Daarnaast kon ook een afhankelijkheidsrelatie tussen schrijver en opdrachtgever van invloed zijn⁹³. De hedendaagse historicus, op zoek naar wat er werkelijk heeft plaatsgevonden, zal proberen deze motieven te achterhalen door, voorzover

⁸⁹ A f. 253v15: *veridicorum etiam testium multiplici ac diuturna relatione informatus*, en 253v25-26: *quoniam tam exquisita ab illis qui interfuerunt et ad liquidum sunt comperta: vt in omnibus sit veritatis constantia certa*.

⁹⁰ Simon, 'Untersuchungen' II, 112-36.

⁹¹ ed. Mabillon, 505-506: *ut vestra Pontificalis auctoritas det robur et fiduciam his ad utilitatem sanctae Ecclesiae legendis, cognoscendis et imitandis: ... quatenus vestri censura imperii aut sanctis Ecclesiae filiis innotescat, aut certe intra domesticos fines mole silentii comprimatur*.

⁹² Guenée, *Histoire*, 78-85; Schmale, *Funktion*, 87-89; Beer, *Narrative Conventions*, 23.

⁹³ Graus, *Volk*, 445; Southern, 'Aspects' I, 185.

mogelijk, na te gaan hoe de schrijver zijn materiaal heeft verzameld en geselecteerd en op welke wijze hij het heeft ingepast in zijn verhaal. Alleen langs die weg kunnen we de waarde van wel of niet opgenomen gegevens inschatten.

Werkelijkheid en waarheid

Bovenstaande maakt duidelijk waarom historici de middeleeuwse geschiedschrijving zo lang vol wantrouwen tegemoet zijn getreden. Nog belangrijker is misschien in aanmerking te nemen dat de werkelijkheid van de middeleeuwers niet de onze is. Voor de middeleeuwer maakte de aardse werkelijkheid deel uit van een veel grotere, allesomvattende goddelijke realiteit. Dat had gevolgen voor de wijze waarop de middeleeuwse auteurs hun materiaal selecteerden, structureerden en interpreterden. Vaak wordt middeleeuwse geschiedschrijvers verweten dat het narratief element in hun geschriften zwak is. Hun teksten bestaan uit een aaneenrijging van anecdotes, omdat zelden oorzaak en gevolg worden aangegeven en daardoor weinig of geen verbanden worden gelegd⁹⁴. Dat komt niet alleen voort uit hun onvolkomen wijze van brongebruik, maar ook en vooral uit hun overtuiging dat gebeurtenissen niet binnen de aardse werkelijkheid uit elkaar verklaard kunnen worden. God was in hun visie de bepalende factor voor de gang van zaken in de wereld. De samenhang werd dus niet, zoals in onze tijd, gezocht in het aardse bestaan, maar in Gods plan⁹⁵. De verklaringen lagen in Gods wil, die soms gekend werd, maar vaak moeilijk te doorgronden was⁹⁶. Daarom was door God geschonken hogere kennis, zoals helderziendheid en de gave om te voorspellen, het teken bij uitstek van heiligheid. Het vermogen meer van de bestaande werkelijkheid te zien dan voor een gewoon mens was weggelegd, was een bewijs van de bijzondere relatie die een heilige tot God had. Arnulfus kende de omstandigheden van zijn dood en begrafenis, omdat God hem dat in een visioen bekend had laten maken. Deze kennis had hij gebruikt om zijn metgezel Everolfus en de andere broeders gerust te stellen en de noodzakelijke regelingen te treffen. Nadat Arnulfus was gestorven, zei zijn hagiograaf van hem dat hij bewondering verdiende, omdat hij op zijn voorkennis had vertrouwd en bezield was van de genade van de Heilige Geest, zodat het niet anders kon gebeuren dan hij zelf door voorspelling had geopenbaard (LV).

Het was een taak van de geschiedschrijver om de juiste gebeurtenissen weer te geven en de aandacht van de lezers en luisteraars te vestigen op wat goed en slecht was, zodat zij wisten wat zij moesten nastreven en wat vermijden⁹⁷. Deze opvatting verwoordde ook Hariulfus in zijn kroniek van het klooster Saint-Riquier. Hij meende dat mensen afwisselend moest worden voorgehouden hoe men goed leefde en welke beloning dan wachtte en welke ellende iemand te wachten stond die

⁹⁴ Partner, *Serious Entertainments*, 197; ibidem, 'The New Cornificius', 16-19; Wilcox, 'The Sense', 171.

⁹⁵ Von der Nahmer, *Die lateinische Heiligenvita*, 82-86; Wilcox, 'The Sense', 225.

⁹⁶ Zie de pogingen van Galbert van Brugge om de ogenschijnlijk onrechtvaardige gebeurtenissen in Vlaanderen als juist, want door God gewild, te begrijpen: Demyttenaere, 'Mentaliteit', 126-129.

⁹⁷ Guenée, *Histoire*, 19 en 27; Partner, 'The New Cornificius', 16-19.

een slecht en goddeloos leven leidde. Dan zouden de mensen, aangelokt door de rechtvaardige beloning, vanzelf het goede doen en niet het kwade, omdat ze werden afgeschrikt door de dreigende ondergang⁹⁸.

Hagiografie en historiografie zijn, zo blijkt, beide erop gericht hun publiek enig inzicht in de goddelijke werkelijkheid te geven. Sommige geschiedschrijvers hielden zich voornamelijk bezig met de vraag op welk moment in de heilsgeschiedenis de wereld was aangeland⁹⁹. Wanneer was het alom gevreesde en gewenste einde der tijden te verwachten? Andere probeerden de zondige mensen duidelijk te maken wat God van hen verwachtte en hoe zij hun kansen op de zaligheid konden vergroten. Wat had God voor met de wereld? De heiligen waren het bewijs van de goddelijke aanwezigheid op aarde. Noch hagiografen noch historiografen hadden de bedoeling een zo volledig mogelijke weergave van de werkelijkheid te geven. Dat wil echter niet zeggen dat zij het niet zo nauw met de waarheid namen. Bedriegers zijn er natuurlijk altijd geweest, maar als regel streefden zowel hagiografen als historiografen er naar binnen de waarheid, zoals zij die opvatten, te blijven. Het was in hun ogen misschien niet nodig alle gebeurtenissen te kennen, maar hoe zou een auteur een gebeurtenis op zijn juiste waarde kunnen schatten als men daarvan niet de ware toedracht wist?

Vanouds wordt een onderscheid gemaakt tussen feiten en fictie. Historische feiten zijn tijd- en plaatsgebonden en zijn of waren in principe waarneembaar. Schrijvers van fictie gebruiken naast historische feiten elementen die aan hun verbeelding zijn ontsproten. Sinds de negentiende eeuw worden historici geacht zich uitsluitend met historische feiten bezig te houden en fictie zoveel mogelijk uit hun geschiedverhaal te weren. Tot die tijd gebruikten de meeste geschiedschrijvers als vanzelfsprekend dezelfde technieken als de schrijvers van fictie, waardoor ook in de geschiedschrijving fictieve elementen werden opgenomen, al was het maar als middel om het verhaal te presenteren. Daarbij werd bijvoorbeeld gebruik gemaakt van technieken, ontleend aan de retoriek. Waarheid was meer dan een verzameling controleerbare feiten. De vorm waarin de feiten werden gepresenteerd, bepaalde grotendeels het waarheidsgehalte van het verhaal¹⁰⁰. In wezen verschilt de werkwijze van de moderne historicus niet zoveel van die van zijn voorgangers. Ook de moderne historicus moet een vorm vinden waarin de gevonden feiten en zijn interpretatie daarvan het beste de historische werkelijkheid weergeven. Het verschil moet gezocht worden in de doelstellingen en de gekozen stijlmiddelen.

Het gebruik van aan de retoriek ontleende stijlfiguren in de middeleeuwen had zijn wortels

⁹⁸ Simon, 'Untersuchungen' II, 107; Hariulfus, *Chronicon Centulense*, praef., ed. Lot, 1: *Sic enim bene gestorum quaedam imago, et velut praesentia rationabilium hominum mentibus, qua se informant, praetenditur ut cum modo narratur qualiter justus vixerit, quave mercede donatus sit, modo impius, et bonum fastidians, quantis malis sit gravatus edicatur, humanus animus justi mercede salubriter illiciat ut bene agat, impii interitu terreatur, ne malum faciat.*

⁹⁹ Ebels-Hoving, 'Facta', 60.

¹⁰⁰ Partner, *Serious Entertainments*, 210-211; White, *Tropics*, 121-123.

in de klassieke tijd. Enerzijds was het een literaire aangelegenheid, waarmee werd beantwoord aan de eisen die het genre aan de auteurs oplegde. Anderzijds probeerden de schrijvers op die manier hun doelstelling te verwezenlijken. Zij stelden zich heel wat meer ten doel dan het vastleggen van het verleden. Vooral de hagiografen wilden met hun teksten de mensen in beweging brengen. Ze wilden een religieus enthousiasme in hen oproepen en hen tot navolging aanzetten. Dat stelde hoge eisen aan hun verteltechniek, want hun verhaal moest boeiend en overtuigend zijn. Daartoe werd de retoriek als middel bij uitstek beschouwd. Sommige geschiedschrijvers pasten deze stijlfiguren overvloedig toe, maar andere waren daarin spaarzamer¹⁰¹. Hun eerste zorg was de aandacht van het publiek vast te houden door ze niet lastig te vallen met moeilijk toegankelijk taalgebruik. Zij hadden ook te rekenen met minder ontwikkelde mensen¹⁰². Welsprekendheid werd met het nodige wantrouwen gezien, omdat zij als een machtig wapen gold. Enerzijds gold zij als het voertuig van de wijsheid, anderzijds was een welbespraakt, maar dom en slecht mens gevreesd om de rampen die hij kon aanrichten¹⁰³. De eis om overdaad te vermijden betrof niet alleen taalgebruik en stijl, maar ook de inhoud. De auteurs moesten koste wat kost voorkomen dat lezers en luisteraars uit verveling hun aandacht zouden laten afdwalen. Ze kozen er daarom voor niet alles wat ze wisten te vertellen, maar alleen dat wat nodig was om de boodschap indringend over te brengen¹⁰⁴.

Toch was het toepassen van retorische stijlmiddelen ook voor hagiografen onontkoombaar. Vooral de hyperbool, de overdrijving, was van groot belang, omdat een hagiograaf evenals een historiograaf niet alleen feitelijke gebeurtenissen, maar ook de werking daarvan wilde weergeven. Daarmee tastte hij niet de waarheid aan, maar verschoof de nadruk van de gebeurtenis naar de uitwerking ervan op de waarnemers¹⁰⁵. Alleen zo kon hij zijn lezers en luisteraars beroeren. Daarbij komt nog dat wat hij te vertellen had, bijna te groot voor woorden was. Hoe kon hij zijn publiek, al was het maar een glimp, laten zien van de goddelijke liefde zoals deze in het leven en de daden van de heilige tot uiting kwam? Het is geen wonder dat veel schrijvers zich overeenkomstig de literaire traditie in hun prologen bezorgd tonen over hun onmacht om door een gebrek aan capaciteiten het onderwerp van hun geschrift de vereiste eer te geven¹⁰⁶. Dikwijls vroegen zij de autoriteiten aan wie zij hun werk ter beoordeling voorlegden, hun teksten te verbeteren en hun stijl bij te schaven¹⁰⁷. Ook de auteur van de *Vita Arnulfi* meende dat wat hij ondernam eigenlijk

¹⁰¹ Guenée, *Histoire*, 203-207.

¹⁰² Simon, 'Untersuchungen' II, 75-82.

¹⁰³ Heffernan, *Sacred Biography*, 6-10.

¹⁰⁴ Simon, 'Untersuchungen' II, 82-88.

¹⁰⁵ Delehaye, *Les passions*, 147-50; Heffernan, *Sacred Biography*, 107-13.

¹⁰⁶ Simon, 'Untersuchungen' I, 108-19.

¹⁰⁷ Ibidem, II, 123-29.

voor geleerdere schrijvers bewaard had moeten worden¹⁰⁸. Hij zond zijn geschrift naar Rodolfus, aartsbisschop van Reims en hij vroeg hem ervoor te zorgen dat alle, naar diens oordeel, zwakke plekken eruit werden gehaald en zijn eventueel ruwe taalgebruik werd bijgevijsd¹⁰⁹. Deze zogenaamde nederigheidstopos was ongetwijfeld een vereiste voor zo'n geschrift, want welke hagiograaf zou zo overmoedig zijn om zelfs maar te suggereren dat hij de juiste toon had weten te treffen?

Voor de moderne lezers lijkt het dikwijls of in de middeleeuwse geschiedschrijving feit en fictie in elkaar overlopen. Toch was het onderscheid tussen werkelijkheid en fantasie bekend en het werd ook gehanteerd¹¹⁰. Daaruit moeten we concluderen dat de middeleeuwers weliswaar dezelfde betekenis aan deze begrippen gaven als wij, maar de grens tussen feit en fictie anders legden. Zaken die wij tot het terrein van de verbeelding rekenen, konden in hun visie tot de werkelijkheid behoren. Wanneer we ervan uitgaan dat de middeleeuwers iets anders onder de werkelijkheid verstonden dan wij, is dat ook niet verwonderlijk. Wij hebben 'werkelijkheid' beperkt tot het aan de hand van bepaalde criteria verifieerbare. De werkelijkheid in de opvatting van de middeleeuwers omvatte een groot deel dat niet anders 'waarneembaar' is dan door geloof en goddelijke openbaring. Ook in dat deel van de werkelijkheid vonden gebeurtenissen plaats, die alleen op die manier 'gekend' konden worden.

Nu wil dat niet zeggen dat in de middeleeuwen alles klakkeloos werd geloofd omdat voor God nu eenmaal niets onmogelijk zou zijn. Vooral wonderen konden twijfels oproepen. Getuigen moesten de verzekering geven dat ze waar gebeurd waren en door hun namen op te sommen kon de hagiograaf zijn publiek van de betrouwbaarheid van zijn verhaal overtuigen. In de *Vita Arnulfi* worden als getuigen bij een wonderbare genezing die Arnulfus verrichtte, zulke illustere figuren als aartsdiaken Ingelrannus, de later bisschop van Laon, en Rodolfus Viridis, de toekomstige aartsbisschop van Reims genoemd (XXXVII). Wie zou er nog aan dit wonderverhaal durven twijfelen? De hagiograaf vertelt ook een wonder dat zich in 1081 in Oudenburg had afgespeeld en waarmee Arnulfus niets te maken had. Het ging om de Sint-Pieterskerk, die enkele jaren later aan Arnulfus zou worden overgedragen om er een klooster te stichten. Dit was niet zomaar een kerk en dat wilde de hagiograaf met het wonder van de klokkestoel illustreren. In de Kerstnacht was de klokkestoel door een storm uit het lood geslagen, maar in de Oudejaarsnacht was hij door een storm weer op zijn plaats teruggezet. De schrijver had het niet zelf meegemaakt en verzekert dat hij zich zou schamen dit te vertellen, als niet meer dan duizend getuigen gezegd hadden dat ze het hadden gezien (XLVII).

Het streven naar de waarheid kon ertoe leiden dat vitae werden herschreven. Soms waren

¹⁰⁸ A f. 253v16-17: *presumpsi imperitus opusculum doctis scriptoribus merito seruandum.*

¹⁰⁹ A f. 253v27-29: *quicquid in his minus compte prolaturum est vestre vestrarumque sophie. vt per nobile rhemensis acumen eloquii sit elimatum: quod per meam secordiam cernitur impositum.*

¹¹⁰ Beer, *Narrative conventions*, 14; Fleischmann, 'On the Representation', 278; Ebels-Hoving, 'Facta', 15.

eerdere auteurs op een dwaalspoor gebracht door hun bronnen. Hildebert van Lavardin liet bijvoorbeeld weten dat hij niets ten nadele van de eerdere hagiografen van Hugo van Cluny wilde zeggen. Zij waren misschien wel bekwaamer dan hij, maar het had hun aan betrouwbare getuigen ontbroken, waardoor zij nu voor leugenaars werden aangezien. Hij zou daarom in zijn levensbeschrijving weliswaar uitgaan van hun teksten, maar dingen toevoegen, schrappen en anders formuleren¹¹¹.

Het zoeken naar de waarheid was in de middeleeuwen van essentieel belang¹¹². God is de waarheid en vereist altijd en overal de waarheid. Het zou zondig zijn God te eren met onwaarheden, zoals bijvoorbeeld valse heiligen en relieken¹¹³. Dat verklaart de kritische houding die Guibert van Nogent tegenover relieken tentoonspreidt¹¹⁴. Men moest op zijn hoede zijn, want ook de duivel was immers werkzaam binnen de middeleeuwse werkelijkheid. Aan de andere kant was het evenzeer zondig te twijfelen aan de daden van God. Het probleem was evenwel hoe de werken Gods van die van de duivel te onderscheiden, een probleem dat zich vooral voordeed in de wonderverhalen. Niet van alle daden van God is de bedoeling voor de mens begrijpelijk. Formele erkenning door de kerk van een heilige en zijn wonderdaden loste veel op. Het schrijven van een heiligenleven was een middel om de waarheid vast te stellen. Die werd ook gevonden door aansluiting te zoeken bij autoriteiten en bij de traditie¹¹⁵. Abt Hariulfus van Oudenburg gaf in een brief aan bisschop Lisiardus van Soissons als zijn mening 'dat met recht voor authentiek gehouden wordt al wat volgens redelijke overeenkomst niet afwijkt van de daden en deugden van de oude heiligen'¹¹⁶. In twijfelgevallen werd onderzoek gecombineerd met godsoordelen om uitsluitsel te krijgen¹¹⁷. We kunnen zeggen dat in de middeleeuwen, evenals nu het geval is, waarheid was wat men in het algemeen bereid was als zodanig te aanvaarden.

De opvattingen over werkelijkheid en waarheid vonden ook hun weerslag in de oorkonden en andere documenten. Als gevolg van ongeletterdheid en het daarmee samenhangende belang van mondelinge overlevering, zijn deze stukken zeker voor de vroegste perioden schaars¹¹⁸. Pas vanaf

¹¹¹ Barlow, 'The canonization', 306.

¹¹² Schreiner, 'Discrimen', 2-9; Von der Nahmer, *Die lateinische Heiligenvita*, 98.

¹¹³ Schreiner, 'Discrimen', 31-33.

¹¹⁴ Guibert van Nogent, *De sanctis et eorum pigneribus*, ed. R.B.C. Huygens, CCM 127 (Turnhout 1993) 79-175.

¹¹⁵ Schreiner, 'Discrimen', 14.

¹¹⁶ ed. Mabillon, 506: *Authenticum autem haberi jure sentimus, quicquid ab antiquorum sanctorum gestis et virtutibus secundum rationabilem similitudinem non abhorret.*

¹¹⁷ Schreiner, 'Discrimen', 9.

¹¹⁸ Clanchy, *From Memory*, 260-263.

de tweede helft van de elfde eeuw begon men langzamerhand aan documenten een grotere betekenis toe te kennen dan aan een mondeling getuigenis, een eed of symbolische handeling¹¹⁹. Dat leidde er wel eens toe dat alsnog op schrift werd gesteld wat tot dan toe op basis van een andere vorm van overlevering was aanvaard of volgens sommigen aanvaard zou moeten worden¹²⁰. Te goeder of te kwader trouw werden vervalsingen vervaardigd. In het gunstigste geval is daarbij sprake van een zogenaamde ‘vernieuwing’, dat wil zeggen dat er een nieuw exemplaar is gemaakt ter vervanging van een beschadigde of vernietigde acte. Daarin kunnen latere gegevens ter aanvulling zijn opgenomen¹²¹.

Hoe valt een dergelijke misleiding te rijmen met het belang dat in de middeleeuwen aan de waarheid werd gehecht? Dit moet verklaard worden uit het middeleeuwse rechtsgevoel. Uitgangspunt was dat recht onveranderlijk en eeuwig geldend was. Daarnaast moest de door God gewenste orde behouden blijven. Toen de abt van Saint-Médard het klooster Oudenburg opeiste, omdat Oudenburg gesticht was door een vroegere monnik van Saint-Médard, weerlegde Hariulfus deze claim met behulp van de stichtingsoorkonde van zijn klooster. Onderzoek heeft uitgewezen dat deze oorkonde een vervalsing is, die Hariulfus waarschijnlijk speciaal voor die gelegenheid vervaardigd heeft¹²². Daarin werd vastgelegd wat iedereen al jaren voor waar had aangenomen. Dat beschouwde hij ongetwijfeld niet als kwaadaardig bedrog, maar als een daad waarmee recht werd gedaan en de goddelijke orde werd gered, een *pia fraus*¹²³. In wezen was in die opvatting deze vorm van bedrog een presentatie van de waarheid. Op deze manier moeten veel vervalsingen worden begrepen. Ze zeggen vanzelfsprekend meer over de makers en de tijd waarin zij leefden dan over de rechtshandeling uit het verleden, die erin wordt beschreven. Opmerkelijk is dat het om die redenen maken of aanpassen van teksten niet als leugenachtig werd gezien. Liegen, dat wil zeggen onwaarheid spreken met als doel schade aan te richten, werd te allen tijde als ongeoorloofd beschouwd. Het niet spreken van de waarheid viel daar niet noodzakelijkerwijs onder¹²⁴. Isidorus van Sevilla (†636) onderscheidde liegen, *mentiri*, en onwaarheid spreken, *falsum loqui*¹²⁵. Het eerste betekent bewust liegen met de bedoeling iemand iets te laten geloven dat niet waar is. In het andere geval liegt iemand uit onwetendheid, in de oprechte veronderstelling de waarheid te spreken. Bepalend is dus de wil om te liegen. Deze vormen van onwaarheid komen natuurlijk ook in

¹¹⁹ Ibidem, 295-296; Simon, ‘Untersuchungen’ II, 91.

¹²⁰ Leclercq, *L’amour*, 154.

¹²¹ Gysseling en Koch, *Diplomata*, 116-17; Van Mingroot, *NAGN* 3, 405-406, die oorkonden onderscheidt als authentiek, onecht, vervalst of vals.

¹²² Yernaux, ‘La Charte’, 89-102; Gysseling, ‘Bijdrage’, 820-821; zie p. 207.

¹²³ Fuhrmann, ‘Die Fälschungen’, 537 en 542-543.

¹²⁴ Ibidem, 537-538.

¹²⁵ Isidorus, *Differentiae* I, 381, *PL* 83, 49.

de verhalende bronnen voor. Het is echter enigszins verwarrend om ze te ontdekken in documenten die juist ingang hebben gevonden omdat ze een betrouwbare weergave van de historische werkelijkheid zouden zijn.

Besluit

Uit het voorgaande kunnen we concluderen dat heiligenlevens een beschrijving van de verleden werkelijkheid geven en dus een vorm van geschiedschrijving zijn. De uitgangspunten, doelstellingen en werkwijze van hagiografen waren grotendeels dezelfde als die van historiografen en bij beiden is de historische werkelijkheid ingepast in het doel van het literaire genre. De historische werkelijkheid wordt daardoor maar ten dele, namelijk voor zover nodig en mogelijk, weergegeven. Hagiografen geven echter gewoonlijk andere delen weer dan andere geschiedschrijvers. Naast de algemene doelstellingen konden ook de motieven van de initiatiefnemers van invloed zijn op de inhoud en presentatie van het verhaal.

De visie van de middeleeuwse geschiedschrijvers op geschiedenis en geschiedschrijving, werkelijkheid en waarheid, in combinatie met de naar huidige maatstaven gebrekkige werkwijze en met de conventies van het gekozen genre, is bepalend voor de selectie en presentatie van de gegevens aan de hand waarvan zij een beeld van de historische werkelijkheid gaven. Daardoor is het mogelijk dat naar ons oordeel belangrijke gegevens niet worden vermeld waar wij dat wel zouden verwachten. Voor een hedendaags historicus is het bijvoorbeeld moeilijk te begrijpen dat de elfde eeuwse schrijver van een *vita* van de Engelse koning Edward de Belijder wel het jaar 1066 behandelt, maar de inval van de Normandiërs zelfs niet noemt¹²⁶. Ook gebeurt het natuurlijk dat, als verschillende auteurs hetzelfde onderwerp weergeven, andere informatie, geput uit verschillende bronnen, wordt gegeven. Zo lopen de beschrijvingen van de gebeurtenissen in Clermont, waar paus Urbanus de aanzet tot de eerste kruistocht gaf, sterk uiteen¹²⁷. Niet zelden is er bovendien sprake van eenmalige, oncontroleerbare mededelingen. Oorkonden en documenten vormen evenmin een zekere basis. Niet alleen zijn er weinig beschikbaar, maar door de wijze waarop ze soms zijn ontstaan, levert de interpretatie ervan niet minder problemen op dan die van verhalende bronnen.

Het wordt er niet eenvoudiger op wanneer er van een heilige verschillende levensbeschrijvingen bestaan. Het spreekt vanzelf dat deze alleen op de juiste wijze kunnen worden geïnterpreteerd, wanneer we ons hebben verdiept in het ontstaan en de achtergronden ervan en inzicht hebben verkregen in de onderlinge relatie van de teksten. Over het ontstaan en de onderlinge relatie van de twee, zeker verwante, redacties van de *Vita Arnulfi* heerst nog onduidelijkheid. Afhankelijk van de aard van ons onderzoek zullen we de voor ons doel meest bruikbare *vita* kiezen. Wanneer we, zoals in het geval van Arnulfus, zoeken naar gegevens over de levensloop van een heilige en de wereld waarin hij leefde, zullen we uit moeten gaan van de redactie die de

¹²⁶ Southern, 'Aspects' I, 186-88; Ridyard, *The royal saints*, 171.

¹²⁷ Ward, 'Some principles', 122-48.

persoon van de heilige het dichtst benadert. Analyse en vergelijking van de teksten moet duidelijkheid over hun ontstaan en de verhouding tussen de beide vitae verschaffen. Onderzoek naar de auteurs, hun doelstellingen en leefwereld, zal ons helpen de teksten op de juiste wijze te interpreteren. Andere bronnen moeten dienen om het levensverhaal, waar mogelijk, aan te vullen en in een breder historisch kader te plaatsen. Op die manier kan de betrouwbaarheid worden getoetst en wordt ons begrip van deze teksten vergroot. Het zal duidelijk zijn dat ook die andere bronnen op hun waarde moeten worden onderzocht.